

225

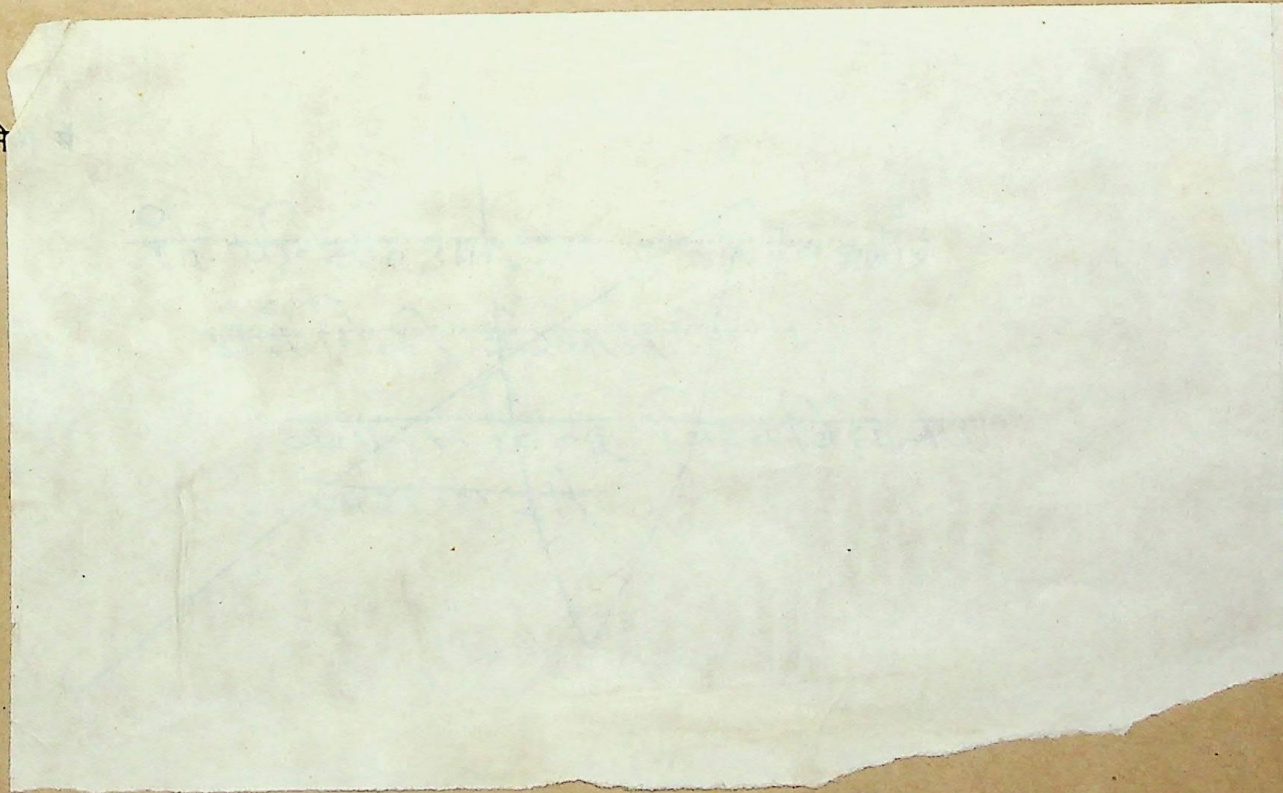
बुक पोस्ट प्रकाशित सामग्री

(1)

गुरुकुल पत्रिका/वैदिक पाँथ/आर्यभट्ट/प्राकृतिक एवं भौतिकीय शोध विज्ञान पत्रिका/
वार्षिक विवरण

से

व्यवसाय प्रबन्धक/पुस्तकालयाध्यक्ष

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

हरिद्वार - २४९४०४ फोन - 243037

बुका-पोस्ट प्रकाशित सामग्री

गुरुकुल पत्रिका ! प्रहलाद ! आर्य भट्ट

रजि० संख्या एल० १२७७

सेवा में,

व्यवसाय प्रबन्धक
गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार

तेतुरंते
प्रपदं च
सत्वं त
दो म्यो
गुरु
गुरुलि
गुरुमः

रा
६

रमलसितामू०

॥ श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेढंढिराजगणेशकेपासदाऊअग्निहोत्रीकेसिद्धविनायक
यंत्रमेरमलसिताछापागयालिखा-विसेसरलाल जिसेलेनाहायउसेढंढिराजग
णेशकेपासदाऊअग्निहोत्रीकेदुकानपरमिलैगा सम्वत् १९३५ मि भाद्रपदकृष्ण
९ कोप्रारम्भः ॥

२. सि
१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रुंदादंदाभिरामं मणिमयमुकुटं कुंडलद्योतितास्य मुक्ताकल्याणगदाद्यैर्विलसितवपुषं स्वर्णय
ज्ञोपवीतं दोर्दंडैर्निर्भयत्वां कुशवरपरशूनसंदधानं गणेशं वेदेहं स्वर्धराभ्यामभिनवविलसत्कामिनीभ्यामुपेतं ॥
१॥ सजयति गुरुनाथः सच्चिदानंदनाथः प्रचलितपशुपाशध्वं सकार्यैकहेतुः स्मरणात् अपि यस्य ग्रंथमेनं करोमि ह
रिसुत इह डांभत्याह्वयस्सोमनाथः २ सोमनाथेन मन्देन वाल्मीकपुरवासिना देवीदासप्रसादेन संमेलः समुपा
र्जितः ३ संस्कृतैर्यावनीभाषालिख्यते रमलाभिधे ग्रंथे गुरुत्तमस्कृत्य च मार्यैः कीयतामिति म्लच्छदेशे पुरा काले
सर्वत्र सिकतावृते जगाम पथिकः कश्चिन्मत्पथानं विचारयन् ५ शनैः शनैर्गच्छति पान्थवर्ये मध्याह्नकालः सहस्रै
वत्रातः क्लान्तस्तदा भानुमयूषजालैर्विधाय लक्ष्मपथिकः स सुप्रविधाय निद्रामुपनीय खेदं गन्तुं मनः पांथवरस्तु च
के इत्यन्तरे पूर्वकृतं हिलक्षं भग्नं मरुद्भिः सिकताभिः पूरैः ७ विचारयामास ततस्तु पान्थं कथं प्रगंतव्यमिति पुरस्तात् ॥
मार्गस्तु नैवात्र विलोक्यते हि चिंतातुरश्चेति पपात भूमौ ८ पतितं तं समालोक्य विश्वेशः करुणार्द्रधीः तत्संकटवि
नाशाय प्रेषयामास किंकरं ९ स दूतः पथिकं प्राप्य दृष्ट्वा तत्संकटं दृढम् उपायं रचयामास सर्वचिन्तानिवारणं ॥
१० निजांगुलिचतुष्केन सिकतायां सुविंदुकान् चतुरः संविधायैवं पथिकं तमुवाच ह ११ दूत उवाच भो भो पथि

रामः

येन स्यादधिदत्तं तेन उपासितेति संबंधः अथवा उपममित्यस्याप्यंतरं विमोः पदमुपमात्वे
 ३ नननिधाधिनिश्चितवतः विष्णुवदेव तत्सेवनेनास्माभिर्विस्वेष्टं प्राप्तव्यमिति भावः ३
 पदं हितोयमर्थः त्रंकं रं हितोयं विष्णुमुद्दिश्य नंदिता यदनेनार्चितं लिङ्गं चारुचित्रं
 विमुक्तिदं इन्द्रनीलमयं येन सुसंप्राप्तं पदं त्विदमिति तथा श्वेताश्वतराणां मंत्रोपनिषदु
 क्तमेव ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मकुतः स्मृता ता जीवामकेन क्वचन संप्रतिष्ठा
 अधिष्ठिताः केन सुरैस्तद्वर्त्तामहे ब्रह्मविदो वा वक्ष्यामिति केषां चिद्ब्रह्मवादिना
 मृषीणां ब्रह्मजगन्मूलकारणमित्येतावन्निश्चितवतं कारणं भूतं ब्रह्मको देव इति
 शिष्या बुद्धमो नानां कारणं ब्रह्म किमेत्यादि दृष्ट्या न्यस्या अद्वयैयः कारणं नि निश्चिना
 नितानि कालात्मयुक्तान्याधिष्ठित्येक इत्यादि मदारं प्रधानममृतादरं हरः दारात्म
 ना विज्ञाते देव एकः संयुक्तमेतत्कारणमदारं च व्यक्ताव्यक्तं हरते विश्वमीवा इत्यादि
 भिन्ने निर्णीतमर्थं प्रदर्शयद्भिर्मंत्रैः कालाद्यवांतरकारणं वृंदस्याधिष्ठितो हरे
 शादिशब्दवाच्यो भगवान्मरः शिव एव कारणं ब्रह्म इति सुदीकृतं अन्येपि मंत्रास्त

लि० चं० ० वैव एकोरुद्रो न द्वितीयो व्यतस्यः ईशानोऽप्यो निरव्ययः आधिनंतु महेश्वरम् सर्वव्यापी स
 भगवान् तं विश्वरूपं भवभूतमोक्षं एको हं सो भुवनस्यास्य मध्यं महान्प्रभुर्वै पुरुषः धृष्टं सि
 यन्नः कृतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदंति अस्मान्मायी सृज्यते विश्वमेतत्तस्मिन्ना
 न्योऽप्ययं स निरुद्धः नाया तु प्रकृतिं विद्यान्माधिनंतु महेश्वरं तस्यावयवभूतेस्तु
 व्याप्तं सर्वमिदं जगत् यो देवानां प्रभवश्चाप्रवश्च विश्वाधि को रूद्रो महर्षिः तमो ह्यर
 ग्यं पुरुषं महान्तं स एव काले भुवनस्य गोप्ता विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गृहः तमीश्वरा
 णां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च देवतं पतिं पतीनां परमं परस्मान् विदामदे
 वं भुवनेशमोक्षं न तस्य कश्चिदतिरस्ति लोके न चेति तमेव च तस्य लिंगं सकार
 णं कारणधियाधियोनवास्य कश्चित्तानि तानवाधिपः स विश्वकृत् सर्वविदा
 त्मयोनिः सकालकालोऽगुणी सर्वविद्यः प्रधानदेव ज्ञापतिर्गुणेशः संसारमो
 क्षस्थितिबंधहेतुरित्यादयो मंत्राः सकलप्रकृत्यधिष्ठानृत्वसर्वकारणत्वसर्वेश
 रत्वसर्वोत्तमत्वा नन्याधिपतित्वसर्वोपास्यत्वादिकं निखिलकल्याणगुणरत्ना

दुर्गा
 २

लि० चं०
३

यानिति सुक्रीकरोति तथा मंत्रोपनिषदि शिवस्यात्रोवाध्यानप्रतिपादनपरामंत्राः
श्रूयन्ते यो यो नियो निमधितिष्ठत्येको गुणोऽस्य सर्वा न्विनियोजयेद्यः क्षुतात्परं मंड
मिवातिस्वमंत्रात्वाग्निं सर्वभूतेषु गृहं एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जना
नां हृदये सन्निविष्टः यो देवो नो यो सुयो विश्वं भुवनमाविवेद्राग्नेयधीषु यो वन
स्पतियुतस्मै देवाय नमो नम इत्याद्याः तथा रुद्रोपनिषदि नमो भवायेत्यनुवाक
पंचकेन नमः श्रोतस्याय च दीप्याय चेत्याद्या मंत्राः सर्वेषु वसुषु विश्वस्य सद्भावं
प्रतिपादयन्ति तथा चमकमंत्राः अपि वाजादिनुत्पत्तिप्रजापतिपुरंदरपूर्व
कंदैवताशास्य कोट्यावनुक्तत्वाद्वाजाद्याशास्यदातृत्वं शिवस्यैवाहुः तथा वृह
दारण्यकश्रुतिः यथैतद् हृदयं प्राकम्वा सस्मिन् श्रुतिदहुरविद्योपास्य हार्द
परमेश्वरमुपक्रम्य सर्वस्ववशी सर्वस्वज्ञान सर्वस्याधियतिः स न साधु कर्मणा
भूयान्नोरावासाधुना कनो यानेभ्यः सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष से
तुर्विधरण एष लोकानामसंभवायेति शिवस्यानन्तसाधारणप्रभावमवर्णयन्

6

दुर्गा
३

न

तथा शंको ग्यश्रुतिः अथ यदि दमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेदमदहरोस्मिन् अंत
 रग्राकावा इत्युपक्रम्य एष आत्मा प्रपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विजोको विजिघ्रसो
 ऽपि पासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति तदुक्तं कीर्तनेन अथ य इहात्मानमनुविद्य
 व्रजंते तांश्च सत्यकामांस्तेषु सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिना तदुपासकानां
 महाफलकीर्तनेन शिवस्य महिमानं प्रकाशयन् तथा महोपनिषदपि सहस्रशी
 र्षं देवं विश्वादां विश्वसंभवमित्यादिनोपासकतोदात्तेनानुसंधेयं नारायणं तस्मिन्
 दधकमलं तस्य वैश्वानरं णि शिखां च वर्णयित्वा तस्यै शिखां ये मध्ये पुरुषः परमात्मा
 व्यवस्थितः इति हार्दस्य शिवस्य तन्मध्यवर्तित्वप्रदर्शनेन सब्रह्मास ईशान इत्यादिना
 इतरेषां तद्विभूतित्वव्यापनेन च तस्यैव भवं ध्योतयन् श्वेताश्वतेरशारिनां मंत्रोपनि
 षदि च यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयो वै वैदांश्च प्रहिराति तस्मै इति यद्यप्ययं मंत्रः शिव
 परः स्पष्टं प्रतीयते तथाप्यस्य शिवपरत्वमेव बोद्धव्यं योगे माविदधे पुत्रज्ञानं च प्र
 हिराति मे तत्प्रसादान्मया प्राप्तां प्राजापत्यमिदं यदं ब्रह्माणं मुनयः पूर्वस्य दृष्टा तस्मै
 महेश्वरः दत्तवान् शिवत्वाच्चेदनात्मन्येव व्यवस्थितान् इत्यादि शैवमहात्म्यादि

व
 र
 स
 म
 म
 क

लि० चं०

४

श्रुतब्रह्मादिवचनेरुपहृणत् ननु हृदयकेवचित्वात्मानं निर्गुणप्रकरणमध्यपाति
त्वान्निर्विशेषब्रह्मपरमशिवपरममिति चेन्न निर्विशेषत्वाद्यभावात्सगुणोपाधिविशेषग
तगुणकीर्तनद्वारे वस्तुनोपर्यवसानस्य वक्तव्यत्वात् हृदयकोशमध्यगतस्पर्शज्ञानस
र्वस्वरभूताधिपतिरादितस्य त्रिवस्येव गुणकीर्तनस्तुतिद्वारत्वेन प्रतीतिश्च ध्यादोऽपि
सत्यकामादिगुणोपदेशस्तद्विद्विष्टब्रह्मोपासनाविधानं चेत्पुनरपि मया शिवपरमेव अ
स्मिन्कामाः समाहिता इति न दुर्तरवा केन पूर्वोपरमंत्रसंमर्षितं शिवरूपमुपास्य ब्रह्म
प्रसून्यतस्मिन् दंतस्तदुपासितव्यमिति शिवस्यैवोपास्यत्वं प्रतीतिः ननु एवं सतिपति
विश्वस्यात्मेश्वरं प्राप्नुतं नारायणं महाज्ञेयं हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रेभूतस्य ज्ञानः
पतिरेकप्राप्सीत् इन्द्रोयातोऽवसितस्य राजा विश्वस्मादिंदुर्तरः अग्निरग्रे प्रथमो
देवतानां अग्निर्वैदेवानां भवमो विष्णुः परमस्तदंतरे सर्वा अप्रन्यादेवतो इति श्रुति
मुदेवतांतराणामप्यपरिधिर्नैश्वर्यं अवणात्कथं शिवरावापरिधिर्नैश्वर्यं इति
चैदुष्यते बहूनां विकल्पेन सर्वस्वरत्वासंभवः वस्तुनिविकल्पायोगात् नापि समु
च्चयेन परस्परेश्वरत्वापत्तेः नापि कल्पभेदेन व्यवस्था सर्वेषामप्येवैश्वर्यस्यैव

दुर्गा

ततः परिच्छिन्नतथानकस्यापि सर्वेश्वरत्वमिति दोषापानात् नस्मात्तादृशोयुवचनेषु कानिचिन्नती
 तार्थपराणिकानिचिदन्वधानेयानीति सर्वेश्वरभ्युपगमं विभेदमल्पश्रुतावेदोमामयंप्रतरि
 स्यति इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपवृंहयेत् अनंतशाखासापेक्षे वेदिकार्थविनिर्णये
 स्ववृद्धिकल्पितान्यायादूरीयोप्युपवृंहणं वेदार्थोपपत्तिः स्वयंज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेदपि ऋषि
 भिर्निश्चितं तस्मिन्कावां कास्यान्तहात्मनोमिति व्यासवचनान् यानिसोपवृंहणानिवच
 नानियथार्थपराणीति सिद्धं ब्रह्मविश्वमिति शकार्कजलभूमिप्रयोगमाः सुरासुराः संप्र
 सृतास्तः सर्वमहेश्वरादित्यादीनि ब्रह्मांडपुराणादिदृष्टान्युपवृंहणानि तेष्वात्मन
 सांरेणैव व्यवस्थापनं ज्ञेयः पुरुषवृद्धिनामव्यवस्थितमर्थोदत्वेन तदुन्नीतिर्न्यायेव्यवस्थि
 त्यसिद्धेः अथवा ईश्वरस्यैवं ईडादिसर्वशब्दवाच्यत्वात् सर्वेषां वचनानां परस्परविरुद्धो
 भाव एव नामानितवगोविंदयानिलोके महान्तिव नान्येवममनामानिनात्रकायो
 विचारणेति कैलासयात्रायां शिववचनान् शिवं प्रसूत्य सर्वाणि हवारातस्य ना
 मधेयानीत्याश्रयाय नस्मरणाच्च कानिचिद्वेदवाक्यानि ब्राह्मणवेदवित्तमाः
 रुद्रमूर्तिसमाश्रित्य शिवपरमकारणे पर्यवस्यति विप्रं प्रास्तथावाक्यानि कानि

लि० चं०

५

चित् विलुप्तमूर्तिरसमाश्रित्यवलमूर्तिचकानिचित् आग्नेयीमूर्तिमाश्रित्यश्रुतेवाक्यानिका
निचित् सूर्यमूर्तिमुपाश्रित्यतथैवान्यानिकानिचित् एवंमूर्त्याभधानेनक्षेत्रेणैवमूर्ती
श्रवः प्रतिपाद्यो महादेवः स्थितः सर्वासु मूर्तिषु इत्यादिस्कां दोक्तिदर्शनाच्च अहंते सर्व
हविषां भोक्ता चैव फलप्रदः सर्वदेवतनुर्भूत्वा सर्वात्मा सर्वसंस्थितः हव्यं ब्रह्मतिदेवानां
कथं कव्यादिनामपि पाकं च कुरुते वानिः सोऽपि मध्यं क्रित्वा धितः गोप्ता चैव जगच्छ
स्माराक्रः सर्वो महाश्वरः यज्ञानां फलदा देवो महादेव नित्यो गत इति कूर्मपुराणस्य स
वेष्टुतिः । वाक्यानि शिवोत्कर्षपरं लिट्श्रितानि अथ महाभारतं रामायणं भागवतं
द्युष्टादत्रापुराणवचनानि शिवोत्कर्षपरं लिट्श्रितानि अथ महाभारते आरण्यके पूर्व
शतार्थयात्राविधौ ततो गच्छेत्सुवर्णं तं त्रिभुल्लोकेषु विभ्रुतं यत्र विभ्रुः प्रसादाय रु
द्रमाराधयन् पुरा वराश्रु सुवर्णं लेभे देवतैरपि दुर्तमानं उक्तं च त्रिपुरघ्नोत्तपरितु
ष्टेन भारतं अपि दान्यैः प्रियतमो लोके कृष्णभविष्यामि त्वन्मयं च जगत्सर्वं भविष्य
ति न संशय इति द्रोणपर्वणि अश्वत्थामानं प्रति लिङ्गार्चनादेव कृष्णाजिनयो रूत्क
र्षः प्रतिपादितः शान्तिपर्वणि यं विभ्रुरिन्द्रः सूर्यश्च ब्रह्मालोकपितामहः सुवन्ति विवि

दुर्गा
उप

सार्

॥

५१७२

न

उपधायादीर्घः ज्ञानानि ३ न सुहृत् शेषं राभवत् एतं धनफलादयः अरुद्रुत्तरादिभ्यः धं वभ
एभ्यः क्वावेभ्यः स्वमोरुगदेशेः द्वितिभ्यस्पटे लोपः कतरत् कतरद् कतरे कतरणि हे कतर
त् शेषं उवत् कतमत् इतरत् अन्यत् अन्यत् अन्यतरत् अन्यतमस्मत् अन्यतममित्येव
एकतरात्प्रतिषेधः एकं रम् क्रसोनमुंसके प्रातिपदिके र्म् अजंतस्येव श्रीयंतानवत् स्वमे
न उं संकीर्त्तं लुक्कारि इकोविचिभक्तौ इगंतस्य क्वावस्मत्तुमचिविभक्तौ वारिणि वारणि नलुम
तेत्यस्यानित्यत्वात्पते संतुष्टिनिमित्तो गुणः हेवारो हेवारि येर्जितातिगुणे प्राप्ते ह्यधो लत्व
ज्ञावगुणेभ्योनुम् सर्वविप्रतिषेधोन वारिणे वारिणः वारिणेः उमचिरेति वृट् वारिणम् व
रिणि हलादौ हरिवत् तृतीयादिशुभाषितशक्तयं वमालवस्य प्रवृत्तिनिमित्तैर्वाभाषितशक्त
मिगंतं क्वावं पु वहातादावचि अनादये अनादिनेत्यादि शेषहरिवत् कजिचितपादाय
उंसि शब्दः प्रवर्तते क्वाववृत्तितदेवस्या उक्तं पुंस्कं त उच्यते पालुर्देहस्तत्क लंपालुनेनतु पालवे

पीलु तस्मै

यथो सावी हतौ नदी संवाहौ सः ततुत्वा हेश्रीः प्रिये प्रिये प्रियाः प्रियः वामि १४ यजुः वज्र स्प
स्मारव्यो प्र-आनिवानदी संहौ ननु स्त्री आणाम् प्रियाम् प्रियाम् प्रिवि धेनुर्मतिवत् स्त्रियं
स्त्रिवाची क्रोष्टु जंतव रूपं लभते न नैभ्योऽपि प्रदंतेभ्यो न तेभ्यश्च स्त्रियादी प्र-क्रोष्टु मोरा
वत् नः श्रावत् स्वयंभः पुंवत् नषट्स्त्रादिभ्यः एभ्योऽपि टापौ नस्तः स्वसातिस्त्र प्र-त
स्त्रप्र न नांदा ऽहितस्य याता मातंति सप्तैते स्त्र्या दय उदां हताः स्वसा स्वसादौ माता पितर
त् शसिमात्तः द्यौर्गौवत्तः पुंवत् नौ ग्लैवित् एत्प जंता स्त्रीलिङ्गः प्र-तोम प्र-तोर्गित्
वात्स्वमोर प्र-जातम् एजुः कृत्वादिति लोपः हेताने न पुंसकस्ये क्वावादौजः शाः न संस्त्र
याम् यमेतिव कौरेत हि तेव न स्पेवर्णवर्णयो लोपः एतिलोपे प्राप्ते औजः श्वाप्रतिवेधौ शा
न जशसोः इत्कावात्तु शिसर्व नाम श्वा नैम न पुंसकस्य क्त लोपः क्त तस्या जंत स च क्वावस्य उ
न स्यात् सर्वनाम स्यामे मिद चोत्पात्तैरः अचो यो यो यस्त स्मात्पर सप्तैवोता वयवो मि त्स्मात्

स्मात्

८१३/२७

सः किं सः किं क्लयति किं क्लयति किं ललादयति नयरेन नयरेहकारे अनुत्वारस्यनेचा
 किं कुते किं कुते उः शिबुट् डायरस्यसस्यधुर्गा आघंतौ दकिंतौ रिक्तिंतौ यस्मोक्तौ तस्य क्रमशः
 तावयवोक्तः षट्संतः षट्संतः स्तुः कुक्कुटकुशरि वास्तः प्राडः षट् प्राडः दष्टः मुगण्टः षट् मुग
 लषट् नश्च तांतात्परस्यसस्यधुर्गा सन्तः सस्मैः शितुकपदांतस्यनस्यशेतुक्वा सज्जं उः स
 न्धुः सज्जं भः सज्जं भः उः नोक्तो दक्षिण मुस्मितं कृत्वा त्परो योऽम् तुदंतयत्पदं तस्मात्परस्यो
 नित्यं उः सुज्जं मः स्मात् प्रत्यङ्गा त्मा मुगुलीशः सन्नस्युतः संपरिभां करो भिषणे मरु समः मुदि समोह
 मुदि अन्नं अनुनासिकः पूर्वस्य तुवा अन्नं प्रकरोरोः पूर्वस्यानुनासिको को अनुनासिकात्परो
 नुस्वारः अनुनासिकं विहायरोः पूर्वस्यात्परो नुस्वारगमः रवर वसानपो विसर्जनायः रवरि अव
 सातेरु दंतस्यरेफस्य विसर्गः संपुंकानां सो वक्तव्य संसृक्ता संसृक्ता उमः रवर्षम्यरे अम
 यरे रवपि पुनोरुः पुंको किलः पुंको किलः नश्च व्यप्रशान् अम्यरे च विनांतस्य पदस्य र विस
 र्जनीयस्य सः रवस्वित्ति स्त्रायस्य चक्रिं स्त्रायस्य अप्रशान्ति प्रशान्तनोति पदांतस्य तिकिम

सोमोऽतिप्रातः स्वयत्तस्यापराः ॥ उत्तरातिरुत्तस्या सिद्धं नमः ॥
प्रथमोऽहः नादिवि श्रावणरा रात्रिः ॥

हति नृत्वे नृत्तित्यस्य हवधि ऊचोऽं कऽप्येत कवो पव विवि सार्गि स्यैकऽप्यौत्तिः वादिसर्गः नृऽप्य
हिनृऽपाहिर्नृः पाहिर्नृः पाहिर्नृत्त्याहि तस्य परमा मेरितम् दिरुक्तस्य परमा मेरितं स्यात् कानां मेरि
कां कां कारस्यरः स्यादमेरिते कांत्कान् कांत्कान् धेवक्रत्वस्य धेवक्र आका आका ज्ञोष्वत्
कस्याह्रे आकादयति मगधुदत् दीर्घाजुक् धेमेव्यति पदांतार्थ दीर्घात्पदांतार्थ तुवाल
स्मीवाया लक्ष्याया इति हत्संधिः विसर्जनायस्यसः खरि विष्णुस्त्राता काएरि शरिविसर्गस्य पर
विसर्गोवाः ॥ इति श्रुते हरिश्श्रुते ससजुषोरुः पदांतस्य सस्य सजुषश्चरः स्यात् अतोरोरजुताद
जुते अजुतादतः परस्परोरुः स्यादजुतेति शिवोर्वः हरिच शिवोर्वः भोभगो अघो अर्ष्व
स्ययोश्च एतत्पूर्वस्य रोर्वादेशोश्च देवाश्च देव्यश्च भोभगो अघो अर्ष्व इति सांता निपाताः
तेषां हत्वे यत्वे च कृते व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायेनस्य पदांतयोर्वययोर्लघुघोरणौ वयौ वस्तौ
॥ इति भोतो गार्गस्य पदांतस्यालुघुप्रयत्नस्य नित्यं लोपः स्यात् भो अघो भो यच्युत अल
पुप्रयत्ने पदे लोप पदांतस्य किंतो यम् हलि सर्वेषाम् भोभगो अघो अर्ष्वस्य लोपः स्या
पदांततः परस्परोरुः स्याद ॥

उत्तादिनिष्पन्नानां तन्मज्जंता संतापद्वयं चेत्प्रतिताहितमार्गोदिनामिष्येन पितृभ्रातृ

यः नम्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् तेन सह न पिता पितरौ पितरः पितरं पितरौ पितरं
 नृशेषं धातुवत् एवं नम्रादयः नानो नरः नच नस्यनामिवादीर्घः नृणाम् नृणाम्
 तोणिनि नोकारादिहितं सर्वनामस्थानं णिद्वत् गोः गावौ गावः ओतोमृशसो ओतोमृ
 शसोश्च कारकादेशः गोगावौगाः गावा गवे गोः रामो हलि नस्य कारादेशो हलि विभक्ते
 राः रामौ रामू राभ्यामित्यादि ग्लौः ग्लौवः ग्लौभ्यामित्यादि इत्यजंताः उलिंगा राम
 ओउरयः आवंतादंगावौउः शाः स्मात् ओउित्सो कारविभक्तेः संता रमे रमाः संबुद्धौ च
 आयुकारः स्यात्संबुद्धौ हेरमे हेरमे हेरमाः आउिचौयः आउि ओसिचाप एकारः रमया
 काउयैः आयः परस्य जितो यागुगमः हृदि रमायै रमाभ्यः रमयोः रमाणम् रमायाम् रमासु
 एवं दुर्गादयः सर्वनाम्नः स्यादुसंभ्रं आदंतात्सर्वनामो जितः स्यात्तापश्च कृत्स्नः सर्वस्मै सर्व
 स्माः सर्वोसाम् सर्वेसाम् शेषं रमावत् एवं विश्वाद्य आदंताः विभषादिकृत्सामासे वऊ
 नीहो सर्वनामताया उत्तरध्वस्यै उत्तरध्वस्यै तापस्य जित्स्वसंख्यानम् द्वितीयस्यै द्वितीया

17
 नीशदावदे. एमस्यात् वज्रमेयस्याम् शेषं यपीवत् अतिलक्ष्मीः शेषं वज्रमेयसीवत् प्रधीः
 विश्वधातुभुवां धोरियडु वज्रौ प्रत्ययान्तस्य वर्णवर्णान्तस्मधातोर् इत्यस्मवांगस्य यडुवज्रौ स्तो
 ऽजादौ प्रत्यये परे इति प्राप्ते एतेन काचोऽसंयोगपूर्वस्य धाते वयस्य संयोगपूर्वे निभवति यडुवर्ण
 स्रदंतो योधातुस्तदंतस्यानेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य धाते वयस्य संयोगपूर्वे निभवति यडुवर्ण
 शेषं यपीवत् एवं गमणाः ज्ञे तु ग्रामण्यां गतिर्भूमादुपः क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः गतिकार
 केतरश्च पूर्वपदस्य यणनेष्यते सुधियौ नभसुधियौ एतयोरचिमुपियणनेष्यते सुधियौ सुधि
 यः इत्यादि सुवृत्तिस्तुतिमुखाः सुतीः सुख्यः सुस्यः शेषप्रधीवत् शंभुर्हरिवत् एवं भान्वा
 दयः नृचत् क्रोष्टः असंवृद्धौ सर्वनामस्थाने क्रोष्टस्तस्य क्रोष्टप्रयोक्तव्य इत्यर्थः ऋतोडि. सच
 नाप्रस्थानयोः ऋदंतोऽसंयोगपूर्वस्य धाते वयस्य संयोगपूर्वे निभवति यडुवर्ण
 चोऽसंयोगपूर्वस्य धाते वयस्य संयोगपूर्वे निभवति यडुवर्ण
 चोऽसंयोगपूर्वस्य धाते वयस्य संयोगपूर्वे निभवति यडुवर्ण

होतयोत्प्रशास्तुणम् अवादीनामुपधायादीर्घोऽसंबुद्धो सर्वनामस्थाने क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः
 क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टार विभाषातृतीयादिष्वर्चि तृतीयादिष्वनादिषु क्रोष्टुर्वत्तत्तत् क्रोष्टा क्रोष्टे
 अतनुते अतोऽसिजे सौरति उदेकादेशोरपरः रात्सस्य र्फात्संयोगात्तस्यस्यैवल्लोपोनात्यस्य
 रस्यविसर्गः क्रोष्टुः क्रोष्टोः तुमचिरत्तत्त्वज्जोवेभ्यो तुट्पूर्वविप्रतिषेधेन क्रोष्टनाम् क्रोष्टरि क्त्वे
 हलादौ च शंभ्वत् रूः रूः इत्यादि अतिचमूशदेतुनदीकार्यविशेषः हेतिचमु अति
 चम्वै अतिवाचाः अतिचमूनाम् अतिचम्वाम् अतिचमूषु खलरः औः सुर्वि धात्ववय
 वसंयोगपूर्वो नभवति यत्तु वर्णस्तदंतो यो धातुस्तदंतस्यानेकावौगम्य एस्मि चिसुपि खल्वौ
 खल्वः एवं सुत्वादयः सुभू स्वभुवौ स्वभुवः एवं स्वयंभूः वर्षाभूः वर्षाभ्वैश्च आस्य एस्माद
 चिसुपि वर्षाभवा वित्पादि हन्तुः हन्तुः कर्तुनः पूर्वस्मिभुवो य ए वक्तव्यः इन्तुः इन्तुः एवं कर्
 भूः पुनर्भूः धाता हेधातः धातारौ धातारः अवर्णान्नस्य एतव वाच्यम् धातुणाम् एवं नञ्नाद

क्रूरयमिति तु न विधिः किं त्वनवाहः अतस्तदि नमिति न विरुद्धते एवं स्थिते येन त्वं भुक्त इति यद्वा व्याख्यातारत्वे
 शो व्ययः किं तु तेन ज्ञायते इत्येव संबन्धः प्रकृतार्थत्वाच्च न यद्वा व्यापेद्वैतिने भूति विद्यमानं पदं हरति प्रथमा तत्
 तः परस्यादेशः ज्ञायते इत्यस्मात्परः इति प्रथमा तन्न ज्ञायते इति निश्चयवाक्यमिति भ्रमितव्यं न त्रस हरि स्वाह
 ज्ञायते इति तंत्रेणानेकसंबन्धात् चादिनिपात इति च आदिष्य सवादि आदिशब्दो व्यवस्थावाचक प्रकारा
 र्थ इत्यन्ये तेनानुक्तानामपि संग्रहः निश्चयेन पतंत्यने केव्यर्थे ध्याति द्यो कत्वान्निपाताः ज्वलादेर्णः निपा
 ताश्चापसर्गाश्च ध्यातव्येति ते त्रयः अनेकार्थाश्चापसर्गाश्च ध्यातव्येति ते त्रयः अनेकार्था स्मृताः सर्वे
 षा ठ ज्ञेयानदृष्टानमिति केचित् निपातसंज्ञा तु स्वरादीनां संधिनिषेधभावार्ये निष्कर्षः प्रणम्यपि तरेणातं
 श्रीमत्तत्त्वमकरोमिधम् अव्ययार्थं प्रकटये पूर्वाचार्यैरुदिरितम् वपुनरादौ वाविकल्पे हस्फुटपादपूर्णायाः हिति
 श्रये अह ह खेदे एवाधारणे एवमंगीकारे नूनं निश्चये पथकु निन्तार्थे विना भूते अंतरेण वर्जनार्थे स
 स्ति कल्याणे अस्मि सत्तार्थे दोषानुक्तं राज्ञो मूर्धामिध्या असत्ये निधम् अतो न्यार्थे अथ अथो आनंत्ये ह्यस
 पूर्वदिने स्वप्नपरदिने उच्चैश्च उच्चत्वे नीचैश्च नीचत्वार्थे स्वरिति स्वर्गपरलोके च अंतरमध्यो प्रातरप्रत्यये पुन
 रनूयस्यो नः पुन्य अहो नितवि तर्क अंतरसम्ये अलभ्याया कृतं निवारणे इषदत्ते किल खलु वै इति ति
 श्रये आरात् दूरमंगीपयोः भ्रममत्यर्थं यत् यत् कारणे तत् तत्कारणे शश्वत् मातये अमवोधने विद्वेषे नि

वेधेन आ नयाग्रार्थयोः वाक्यस्मरणयोश्च इह भर्त्सने उक्तं दुःखवितर्कयोः अहं लल्लु गानस्तोत्रे ए संवो
 धत्ते ए आग्रार्थ्ये आग्रार्थ्ये ओ अङ्गीकारे ओ वद वयद इति हविर्दो न समधतत कर्णे अद्यस्मिन् दिते अग्र
 धुना इदानीं सांप्रत संप्रति अस्मि तत्तरेण पूर्वस्मिन् दिने पूर्वघुः परादिने परघ अन्तस्मिन् दिते अन्ते घुः प्रप्रर्क
 र्थं परान्तिराकरोण सप्त सम्प्रगर्थे निनिधाने अति अतिशये अति अधिके अपि संभावना नाया प्रतिवीक्षा
 यां परिवर्जने उपसमीये अत आद्राये आविः प्राक्कये सुधूजाया इति जादयः अयस्वरादयः ससुतदित्यन्तर्दो नु
 ने अर्थागिति मये विमो गसी च सामीये लाघवो ध्यत्यये युगपदित्येककाले मनागिति ईषदर्थे ईषदित्यन्ते
 ने जोषमिति मुखेनो नेव नूत्नीति मो वरि सु इति वाद्ये अवस इति वाद्ये अवस वरि इत्यर्थे समयेति अतिक्रम
 ६ ध्ययोः निकषे तत्तक स्वयामित्या त्तन मर्थे दधेति व्यर्थे नजिति निषेधे दधे विज्ञेयेषु तदन्त्यतद्विन्न प्रतद
 ६ भावेऽपि हताविति मिमि तार्थे इहाम्हा च प्रकाशेप अदिति स्फुटावधारणयोः तत्वातिशयोक्तिके सामात्ये
 ६ तद्वर्द्धनुषि तयोः सनिति नित्ये उपधेति मेदे सनादिति नित्ये सनादित्यपि तिरस् इत्यतर्हति वैगर्थे व अंतरा
 ७ इति मध्यविनार्थयोः ज्योगितिकालन पस्तप्रल्लयोः शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे व कमिति वारि मूदति दामुत्वेषु शानि
 मिदुरवोपशमे विमश सह सा इत्याक (सका विमशयोः स्वस्मि इति प्रणयाशीक्षे मंगल प्रत्यभिवा दधु
 विना इति वर्जने नानेत्यनेकं विनार्थयोः

अनुपग्राह्ये अवास्थितिदानयोः निरनिर्गतार्थे दुरदुत्वे अभि अभिमुख्ये विविशेषार्थे आड नानार्थे

प्रणम्येत्यत्र नतिशब्दस्योक्तद्वय
 मनेत्तक्षणाप्रशब्दस्य तात्पर्य
 द्योतकत्वमुपसर्गाणां द्योतकत्वा
 पगमादन्यथापराभवतिरिद्धत्वा
 नभ्रधातोस्सकर्मकत्वानुपपत्ते
 स्तथाहिसत्तावाचकस्य भवते
 स्मकर्मकत्वं नति ध्यति स्वाद्यक
 लव्यधिकरणव्यापारवाचत्वं स
 कर्मकत्वमिति सकर्मकत्वक्षणा
 रहितत्वेन स्वाद्यकत्वसमूहाधि
 करणव्यापारवाचकत्वमकर्म
 कत्वमित्युक्तकर्मकत्वक्षणावत्वा
 त् न्यूनः प्रत्यक्षसिद्धसकर्मक
 त्वसिद्धयेपराभववाचकत्वं वा
 ध्यंपरोपसर्गस्य तात्पर्यद्योत
 कत्वं चेप्रशब्दश्चाद्यशब्दश्च
 द्वावेतौ बुद्धानः पुरा कर्तुमि
 त्वावहिर्याते तस्मान्मांगलि
 काबुभाषितस्मरणान्मां॥
 गलिकत्वेन प्रशब्दस्योदोष
 यागः नुनुप्रशब्दोच्चारणमा
 नेवमंगले सिद्धपरमात्मन
 मस्कास्तक्षणा मंगलाचर
 णव्ययमेवेति चिन्तयत्तवत्
 रविद्यधंस्यविद्याप्राचुर्य
 ध्वंस्यवामंगलप्राचुर्यसाध्य
 त्वनिधमनद्वितीयमंगलचरण

स्पृष्टार्थकत्वसिद्धिः श्रुताया
 सन्नप्रवृत्तिरिति प्रतिपादकः ॥
 ग्रंथार्थे धारणापटुवात्
 कृष्णप्रणिगतभाष्यप्रतिपाद
 ताद्ये धारणासमर्थे वात्
 त्वधारणाद्ये श्रुताया सने
 व्युत्पत्तितत्त्वातिगहनत्वा
 तिविस्मयतत्त्वाभ्यामज्ञे
 न गृहीतुमशक्यत्वात्

चंद्रिकाकोमुदी ज्योत्स्नेति कौशात् कौ
 मुदी आकाशनिवृत्तात्कप्प्रप्रयो
 न धारणे न इत्यन्तर्भूतशब्देनाह धारणाकाश
 सिद्धा कोमुदी घटपटादीन् प्रकाशयति
 तथैवैयमपि घटपटादीन् प्रकाशयति
 शयति = यस्याकस्मिन् यस्याकाशजिज्ञासा
 आह्लादं करोति न चैवैयमपि सु
 ज्ञानात् आह्लादं करोति इत्याशयः
 परिपूर्यस्य भुवःक्षित्वा रार्थत्वेऽपि धातूना
 मनैर्कार्यत्वात् न विचारार्थत्वेऽपि न बाधः
 यत्तु भूयः प्रकाशदिष्टुं जादियसर्वस्य
 नेष परतत्त्वं भूयस्येत्याह स्वादि १
 यस्येति च भस्मेवर्णवर्णकोत्सेपित्याह
 ईकारेण द्विते च परे

एषामानेषु नां त्रीय कस्तु संकरो न दोष इति भावः संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रितारूपः यथा स्तव इति
 पुल्लिङ्गमुक्तास्तोत्रं नपुंसकं मुक्तानुतिः स्तुतिरिति स्त्रीलिङ्गावुक्ते ॥ नतु स्तुतिस्तोत्रं स्तवो नुतिरिति कृतं ॥ एवं
 ननु र्जननज नाना नोति नपुंसकलिङ्गानि रूप्यजनि रूत्यतिरिति स्त्रीलिङ्गो उक्ता उभयवशात् ॥ पु. लिङ्ग उक्तः
 यतु स्वामिनोक्तं एतच्च क्रमादते यत्र सग्रहलोकादौ क्रममात्रं विवक्षितं तत्र नुक्तानां भिन्नलिङ्गानां हंदाद
 यः कृता एव यथा वर्गः पृथ्वी पुरस्मा भूद्वेनोषधीत्यादौ द्वंद्वसंकरो भ्रात्रादविकशेषश्च कृत इति ॥ त
 चित्यं ॥ इत्येहि पृथ्वी पुरेत्यादि निर्वाहे ऽपि भ्रात्रादावनिर्वाह एव ॥ तत्र क्रममात्रस्याप्रतिपिपादयित्व
 तात् ॥ अतएवास्मदो यद्वरदो जं धर्व किं नरा इत्यादावप्यनिर्वाहः यदपि उपाध्यायश्च क्रमादत इत्यत
 र्जदुमन्वानः क्रमेण इते परिपाद्योपादेयैरेव इति आख्यादिति स्वाभी ॥ तदपि न अंतर्गदुमन्वान ॥ सानि
 र्जं जं तादस्मदुक्तौ त्यातस्य सामंजस्यात् ॥ यथा एणं लिङ्गानां समाहारः स्त्रिलिङ्गी तत्र त्रिविधितिपदं ज्ञेय
 मिति पदि भाव्ये तथा त्रिषु स्त्रिलिङ्गे गिनकणाः न्यायसिद्धं चेत्तत्र त्रिलिङ्ग्यतिरिक्तस्यार्थान्तरस्यासंभवाद
 योगाच्च स्त्रीपुंसौ मिथुनं तत्र द्वयोरिति पदं ज्ञेयम् ॥ यथा द्वयोर्ज्वालकीलौ ॥ द्वयोरिति द्विपादप्रयोगोपल
 लक्षणं ॥ तेन द्विहीनं प्रसवे सर्वद्वयहीने कुकुदरे इत्याद्युपपद्यते तथा निषिद्धं लिङ्गयस्य तन्निषिद्धलिङ्गपदं प्रो

टी० प्र०
६

सार्थशेषलिङ्गकं ज्ञेयम् ॥ इदमभि न्यायसिद्धं ॥ विप्रोषनिषेधे प्रोषाभ्यनुज्ञानात् यथावज्जुमस्त्रीतितु रंते
 यस्यते तत्वंतं ॥ अथ आदिर्धस्य तदथादि ॥ त्वंतं च अथादि च नाम पदं लिङ्ग पदं सर्वनाम पदमव्यय पदं च
 पूर्वा न्वयिन भवति किं तत्तरा न्वयि ॥ न गरी त्वमरावती ॥ ज बो य प्री चं लरितमिति च नाम पदं पुंसि त्वं त
 दिः प्रास्तं चाथ त्रिषु द्रव्य इति लिङ्ग पदं तस्य तु प्रियेति सर्वनाम पदं वा तु पुंसी ह्यव्यय पदं अथ प्रादो अथो
 प्रादस्याप्युपलक्षणम् यथा नु ज्ञेयं प्राप्येथाहासः न्यायसिद्धमिदं तु ना पूर्वा स्मादिप्रोषधातनात् अथ
 याप्रादो न चाधी न्तरां भात भ्रम विषयं चेत्त उदयानं तु पुंसि वेत्यत्र तु न दोषः उत्तरस्यानामत्वात् लि
 गवाचिना न्वयेपि दोषाभावात् वस्तुतः स्तत्रपादप्ररणा यचकाराद्येव पठितं युक्तम् ॥ ५ ॥ श्रीरामकृष्णः

राम
६